

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi qarşısında

Müsləman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyətin, məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərafəsində -XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev

Azərbaycan ərazisi dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir və bunu təkzibedilməz dəlillərlə sübut edən arxeoloji abidələrimiz kifayət qədərdir. Azərbaycan ərazisində hələ qədim dövrlərdən başlayaraq yüksək mədəniyyət nümunələri yaranmışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev deyirdi: "Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış Azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən birinin olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri, eləcə də, Kurqan tapıntıları sübut edir ki, həttə miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur". Azərbaycan xalqı zəngin, qəhrəmanlıq səhifələri ilə dolu olan tarixi ilə hər zaman qürur duyub.

Ölkəmizin ərazisində dövlətçilik ənənələrinin tarixi 5 min il əvvəllərə gedib çıxır. Belə ki, Azərbaycan torpaqlarında ilk dövlət qurumları hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəllərindən başlayaraq yaranmışdır. Bu qədim Azərbaycan dövlətləri regionun güclü dövlətlərdən olmaqla, hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynayırdılar. Həmin dövrdə qədim Azərbaycan dövlətləri ilə Dəclə və Fərat vadilərində yerləşən və dünya tarixində dərin iz qoymuş qədim Şumer, Akkad və Aşşur (Assuriya) dövlətləri, habelə, Kiçik Asiyadakı Het dövləti arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr vardı. Böyük etnik yerdəyişmələr nəticəsində Qafqaz ərazisində sakinlərin sayı yüksəlmişdi. Burada Qafqaz regionundan kənarda da yaxşı tanınan ilk dövlət formaları peyda olmuş, müasir xalqların qədim əcdadları olan avtoxton xalqların etnogenezisi formalaşmışdı.

Paytaxtı Qəbələ olan Qafqaz Albaniyası dövləti eramızdan əvvəl IV əsrdə yaranıb. IX əsrin ortalarından Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən dirçəldi. Azərbaycanda yeni siyasi dirçəliş başladı: islam dininin yayılması olduğu Azərbaycan torpaqlarında Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətləri yarandı. XV-XVIII əsrlərdə və bundan sonrakı dövrdə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da zənginləşdi. Şirvanşahlar dövləti, Ağqoyunlu dövləti, Qaraqoyunlu dövləti, Səfəvi dövləti kimi Azərbaycan dövlətləri tarixə öz səhifələrini yazdılar. Bunların hər birinin milli dövlətçilik tariximizdə xüsusi xidmətləri olub. Bu dövrdə Şərqi geniş ərazili Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar və Qacar imperiyaları, bilavasitə Azərbaycan sülalələri tərəfindən idarə olunurdu. XIV-XV əsrlərdə Qara Yusifin dövründə Qaraqoyunlular güclü imperiyaya çevrilmişdilər. 1467-ci

ildə Uzun Həsən tərəfindən bu imperiyaya son qoyuldu. 1468-ci ildə, o, Ağqoyunlu imperiyasının əsasını qoyur. Ağqoyunlu hökmdarları

Uzun Həsən, Sultan Xəlil və Sultan Yaqubun dövründə Ağqoyunlu imperiyasında elm və incəsənət yaxşı inkişaf etmişdi. Lakin 1501-ci ildə bu imperiya I Şah İsmayıl tərəfindən süqut etdirilərək yeni bir imperiyaya - Səfəvi imperiyasına çevrildi. Bu dövlət orta əsrlərdə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində yeni təkamül mərhələsinin başlanğıcı idi. 235 il mövcud olan Səfəvilər hazırkı Azərbaycan, İran, Ermənistan, İraq və digər əraziləri əhatə edən böyük bir imperiya idi. Səfəvilər imperiyası dağıldıqdan sonra 1736-1747-ci illərdə Əfşarlar dövləti mövcud olmuşdur. Nadir şah Əfşarlar dövlətinin banisi idi. O, əvvəlki dövrdə Rusiya və Osmanlı tərəfindən itirilmiş əraziləri geri qaytarmışdı. 1794-cü ildə Qacarlar yeni dövlətin əsasını qoydular. Bu Azərbaycan sülaləsi isə 1925-ci ilə qədər hakimiyyətdə olmuşdur.

Göründüyü kimi, ötən yüzilliyə qədər olan uzun bir dövr Azərbaycan tarixində zəngin olmuş və müxtəlif dövlətlərin yaranması ilə səciyyələnmişdir. XX əsrdə Azərbaycan xalqı iki dəfə müstəqillik əldə etmişdir: 1918-ci və 1991-ci illərdə. 1918-ci ildə yaranmış və fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçilik ənənələrimizin davamı idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarını özündə birləşdirən Araz-Türk Respublikası, həmçinin rəhbərləri, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti qısa ömür sürmüş, Sovet imperiyasının işğalçılıq siyasətinin qurbanı olmuşdur. Lakin onların hər biri, xüsusən də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçiliyimizin yaranması və inkişafında, xalqımızın tarixi taleyində böyük rol oynamışlar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı qeyd etdiyi kimi, "ən böyük nailiyyət, tariximizə yazılmış qızıl səhifə ondan ibarətdir ki, çoxəsrlik tariximizdə ilk dəfə Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini əldə edərək, müstəqillik əhval-ruhiyyəsini hiss edərək, dərk edərək, müstəqil yaşamaq, öz taleyinin sahibi olmaq duyğularını dərk edərək bilməmişdir" [Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Altıncı kitab. Bakı: Azərneşr, 1998, 527 s./s. 308].

Məlum olduğu kimi, XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyası dərin hərbi-siyasi və iqtisadi böhranla üzləşmişdi. Rusiya bu ciddi problemi həll etmək üçün islahatlara başlamaq məcburiyyətində qalmışdı. Azərbaycan ziyalıları hələ 1905-ci ildən başlayaraq, bütün başqa tələblərlə bərabər, ölkənin türk-müsləman əhalisinin imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil edilməsini, yerli idarəçiliyə və məhkəmə orqanlarında fəaliyyətə cəlb olunmasını tələb edirdilər. Onlar bu sahədə ayrı-seçkiliyin və məhdudiyətin aradan qaldırılması uğrunda gərgin

hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə, Zaqafqaziya Parlamentini yaratdılar. Zaqafqaziya Seymində müsəlman fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanın, habelə bütün Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk-müsləman seçicisinin səsinə qazanmış 44 deputat təmsil edirdi.

Demək olar ki, üç ay fəaliyyət göstərən Seymdə Gürcüstandan sosial-demokratlar (menşeviklər) - 32 nəfər, Azərbaycandan müsəvat-

li respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyətə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə, qon-

şu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq, öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

6. Müəssislər Məclisi toplanmaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur.

Azərbaycan Milli Şurası adıçəkilən ilk iclasında, eyni zamanda, bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Müvəqqəti Hökumətinin tərkibini də təsdiq etdi. İlk Müvəqqəti Hökumət bu tərkibdə idi:

Fətəli xan Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri
Xosrov Paşa bəy Sultanov - hərbi nazir
Məmməd Həsən Hacinski - xarici işlər naziri
Nəsim bəy Usubbəyov - maliyyə naziri və xalq maarif naziri
Xəlil bəy Xasmməddov - ədliyyə naziri
Məmməd Yusif Cəfərov - ticarət və sənaye naziri
Əkbər Ağə Şeyxülislamov - əkinçilik naziri və əmək naziri
Xudadət bəy Məlik-Aslanov - yollar naziri və poçt-teleqraf naziri
Camo bəy Hacinski - dövlət nəzarətçisi.

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması ərafəsində və Romanovlar mülkəyyətinin devrilməsi ilə əlaqədar olaraq formalaşmış çox mürekkəb bir tarixi şəraitdə Azərbaycanın şimal torpaqlarında dövlətçilik ənənələrimiz yenidən, özü də bu dəfə parlamentli respublika şəklində dirçəldi.

(Ardı var)

İradə Hüseynova,
Bakı Dövlət Universitetinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müdiri, tarix elmləri doktoru, professor, YAP Siyasi Şurasının üzvü, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi, Elm, təhsil və innovasiyaların inkişafında xidmətlərinə görə Beynəlxalq "Sokrat" mükafatı laureatı

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ - DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİNİN DAVAMI KİMİ

mübarizə aparırdılar.

Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın "xalqlar həbsxanası" sayılan Rusiya imperiyasının dağılması artıq qaçılmaz xarakter almışdı. Belə bir dövrdə Azərbaycan xalqı həm qədim dövlətçilik ənənələrinə, həm də ən müasir idarəçilik mədəniyyətinə yiyələnəndiyindən müstəqil dövlət halında yaşamağa tam hazır idi.

Azərbaycan ziyalılarından bəziləri, o cümlədən, Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla peşəkar hüquqşünaslar Rusiyanın Dövlət Dumasında zəngin parlamentçilik təcrübəsi qazanmışdılar. Onlar nifrət etdikləri və qəddar milli müstəmləkə zülmünün hökmanlıq etdiyi Rusiya mülkəyyətinəndən tamamilə fərqlənən, bütün hüquq və azadlıqların təmin olunduğu ən demokratik respublika sistemi yaratmağa hazır idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin demokratik dövlət yaratmaq ideyaları onların hələ Rusiya Dövlət Dumasında fəaliyyət göstərdikləri dövrdə formalaşmışdı. Buna görə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentli bir respublika kimi formalaşması tarixi realıqdan doğurdu. Çarizmin devrilməsindən sonrakı hadisələrin real inkişafı da, məhz bu istiqamətdə gedirdi.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada 300 illik Romanovlar mülkəyyəti devrildi. Monarxiya rejimi aradan qaldırıldıqdan sonra hakimiyyətə gələn Müvəqqəti Hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı. Lakin Müvəqqəti Hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrında V.Leninin rəhbərliyi ilə bolşeviklər partiyasının çevrilişi baş verdi. Hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedərək bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali

çılar və onlara qoşulmuş bitərəf demokratlar - 30 nəfər və ermənilərin "Daşnaksutyun" partiyası - 27 nəfər deputatla iştirak edirdi. 1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziya Seyminin azərbaycanlı, erməni və gürcü deputatları paytaxtı Tiflis olmaqla Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaradıldığını elan etdilər. Lakin sonradan Cənubi Qafqazın bir dövlət halında fəaliyyət göstərməsinin qeyri-mümkün olduğu məlum oldu. 1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin son iclası keçirildi. Gürcüstanın federasiyanın tərkibindən çıxmasını bəyan etməsindən sonra seym özünü buraxdığını elan etdi. Növbəti gün artıq buraxılmış Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının iclasında Müvəqqəti Milli Şuranın yaradılması qərara alındı. Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, müavinləri isə H.Ağayev və M.Seyidov seçildilər.

Mayın 28-də Tiflis şəhərində Qafqaz canişinin binasında Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın müstəqilliyinə dair Batumda Osmanlı imperiyası ilə danışıqlar apardığından, İstiqlal Bəyannaməsinin elan olunduğu iclasa Azərbaycan Milli Şurasının sədr müavini Həsən bəy Ağayev sədrlik edirdi. Şura 24 nəfər lehinə və 2 nəfər isə bitərəf qalmaqla Azərbaycanı müstəqil dövlət olaraq bəyan etdi. Osmanlı Türkiyəsi ilk dövlət idi ki, artıq iyunun 4-də Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı [Quseynova İradə. İstoriya narodov Kavkaza. Bakı, 2017, 1232 s. /s.714]. Ölkəmizin müstəqilliyinin bəyan olunduğu 28 may tarixli iclasda Azərbaycanın İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİ qəbul olundu.

İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsləman dünyasında, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun - parlament-